

Goldziher Ignác

HAGYOMÁNY ÉS DOGMA

Egynéhány gondolatot akarok itt kifejtetni, amelyek a vallásos élet és gondolkodás egyik alapvető tétele körül forognak *általánosságban*, s így a *zsidó* vallásos gondolkodással is szoros kapcsolatban vannak. Márpedig nincs kérdés, mely minden vallás gondolkodását világosabban határozná meg, mint ez: minő a kapcsolata a vallásos jelennek és jövőnek a vallásos múlttal.

Az ily szerves kapcsolat exponense, az ily fogalmi összetartozás szerve a vallásos élet jelenségein és tényein belül a *tradíció*, a hagyomány.

Fontolóra vesszük tehát: minő értelemben tekinthetjük a tradíciót és pedig (s itt megengedem magamnak, hogy elmélkedésünk eredményét előlegezzem) *csak* a tradíciót, a vallásos tények körébe tartozó jelenségek valóságos életerejének?

Tradíció, hagyomány - ez elnevezés alatt általában azt értjük, ami az előző nemzedékekről közvetlenül folytonosságban reánk szállt.

A hagyomány tárgya elsősorban valami érzékelhető, a tulajdonképpeni értelemben *tárgyi valami* lehet; mondjuk: régi szöveg, régi könyv, vagy a régi időkből ránk szállt egyéb tárgyi emlék.

E konkrét és érzékelhető tárgyakon kívül azonban vannak a hagyománynak *eszmei* tárgyai is: gondolatok, erkölcsi nézetek, melyeket előző nemzedékektől, kiknek körében keletkeztek, átvettünk, és melyekkel mi magunk benső viszonyban állunk. S ez a szubjektív vonatkozás feljogosít minket, hogy

ama gondolatokat és képzeteket, önmagunkhoz való viszonyukban tradícióknak, közelebről pedig a *mi* tradícióinknak mondjuk.

Már a hagyomány fogalmának eme elhatárolása finom megkülönböztetésre vezet a tradícióknak nagy tömegén belül. És ez a különbség épp ama szubjektív viszony megfontolásából következik, amelyben a hagyománynakmondott objektumhoz állunk.

E szempontból kétféle tradíciót különböztethetünk meg. Ezt a különbséget egy analógiával tesszük szemléltethetővé, melyet abból a körből kölcsönzünk, amelyben az ember szellemi lényege a legbensőségesebb kifejezést nyeri: a *nyelv* életéből. Tulajdonképp a nyelv is a hagyományozás tárgya. Nem újonnan találja fel minden egyén, aki a lélek e tehetségével él. Mindnyájan úgy bírjuk, mint az elődökről reánk szállt szerzeményt, melynek életében és fejlesztésében tevékeny része van mindnyájunknak, akik lelki életünk kifejezésére a nyelvet felhasználjuk. A nyelvhasználat eme ténye pedig egy szembeöltő különbségre vezet: a *holt* és az *élő*; nyelvek különbségére. A nyelveknek eme mindkét faja: hagyomány tárgya. De míg például a hieroglifákba és az ékírásokba balzsamozott nyelvemlékeket, rég eltűnt szellemi életek tanúit, mintegy a *sírboltokból* ássuk ki, amelyekben e szellemi életeknek csak *emlékezete* őrződött meg a teljes elfelejtéstől; míg a tudós, aki az őskor e talányos emlékeinek megfejtése és értelmezése által a jelenkor kultúrkincsét gyarapítja, úgy áll e nyelvahagyománnyal szemben, melynek megfejtésére szorgalmait és elméjét áldozta, mint valami megcsontosodott, örökre lezárt *tárggyal* szemben, melynek életében az ő lelkének semmi szubjektív része nincs: addig lelkünk teljes valójával, szellemünk minden gerjedelmével alkotólag veszünk részt anyanyelvünknek, szellemi egyéniségünk eme forrásának és szervének életében. Minden gyermek gügyögése újjá szüli, élő az élőlől, elevenen fejlődött őseinkben, és élő birtokul vettük át tőlük; megmondja, ami lelkünkben él, és egybeszövődve munkás életünkkel, nő, gyarapszik, fejlődik, egyre gazdagabbá lesz szellemünk gazdagodásával, melynek egyenértékű kifejezője akar lenni. Valóban, eleinktől vettük át, hagyományként szállt ránk, de nem kriptákból hozták elő, s nem az emlékezet kamráiban őrzik; az életből s az étellel tanultuk meg, és elevenen és működően, csak hogy gazdagabban még és szebben adjuk át a következőnemzedéknek.

E vizsgálódásból szempontot nyertünk a hagyományok megkülönböztetésére. Kétféle hagyományra kell ügyelnünk, melyek hatásukban egymástól teljesen elütnek: van *holt*, élettelen; és van *élő*, folyton ható hagyomány.

A kairói pompás ókori múzeumban az első emelet egyik termében öt fáraómúmiát őriznek üveg alatt, a 17., 18. és 19. dinasztiaiból. A látogató csodálattal és bámulattal áll meg különösen két nagy fáraónak, I. Sztéinek és II. Ramszesznek múmiái előtt; e fáraók az i.e. XIV. században éltek, múmiáik az 1777. és 1180. szám alatt vannak elkatalogizálva, a dair el-bahri sírkamrákban találtak rájuk. E korszakos felfedezés történetét minden katalógus elmeséli, és mi, öregebbek benső megilletődéssel olvastuk annak idején a királyi halottas menet leírását, hogy mint vitték 1881. júliusában a 3000 esztendőszarkofágokban talált királyi maradványokat pompás hajókon és királyokat megillető tisztelettel a Níluson lefelé, hogy - nos, hogy egy ókori múzeumban üveg alá helyezték e nem mindennapi „attrakciókat”, és hogy számot kapjanak - megfelelő hízott nyomással - a katalógusban, és hogy az útikönyvek kegyesen kettős csillagot adjanak nekik. Valóban, érdekesebb valami alig van. De nem is tudnék példát felhozni, amely tökéletesebben megértethetné, hogy mit értünk holt tradíció alatt. E régi fáraók múmiái elsőrangú múzeumi tárgyak; de a mai egyiptomi lakosság történeti tudatától tökéletesen elidegenültek; nincs tudatos kontinuitásuk ama rég letűnt idővel, melyen e fáraók az országért működtek; emlékük nem eleven alkatrésze a hazafiságnak. Nem állítanak nekik mauzóleumokat, nem zárandokolnak hozzájuk az utódok, hogy a mélyen érzett kegyelet az elevenen ható múlttal lelkiileg összekapcsolja őket; nem jelképei e múmiák a történelmi hivatásnak és a történelmi feladatnak, nem keltenek lelkesedést, és nem növelik a nemzeti öntudatot; holt romjai csupán egy halott múltnak, történeti hieroglifák, és legfeljebb csak a színlelt *romantika* megtévesztő szikrája lobbanhatna fel tőlük.

Íme, egy példája az elhalt tradíciónak.

Mi ezzel szemben az *élő* hagyomány? Értünk rajta minden eszmét, gyakorlatot vagy intézményt, mely a minket megelőző, de velünk szellemi folytonosságban lévő nemzedékekről szállt reánk, és melyet - szerves kapcsolata lévén a lelki étellel - az egymás után következő nemzedékek, melyeknek bennük élő és cselekvő részük van, egyfolyton *újonnan szereznek és újonnan alkotnak meg maguknak*.

Nem akarnám állítani, hogy ezzel szakszerű definíciót adtam, de reményelem, hogy kiemeltem az élő tradíció legfontosabb ismertetőjeleit a holt hagyománnyal szemben. Tehát:

1. előző nemzedékek vallásos szemléletüket megjelenítő eszmét vagy szokást teremtettek;
2. mi, utódok, történelmi életünk folytán, *tudatos* folytonosságban vagyunk ama nemzedékekkel, melyek azt az eszmét vagy intézményt fejlesztették;
3. a munkatársai vagyunk eleinknek a hagyományban megjelenített gondolat vagy szokás továbbalkotásában. Mert azzal, hogy *egyrészt* tudatos szellemi folytonosságban vagyunk a nemzedékekkel, melyek a hagyományt alkották, továbbfejlesztették és ránk hagyták, *másrészt*, hogy szellemi munkánkkal közreműködünk szerves hatásán, az ókor örökségét részvételünkkel mindig újra és újraalkotva - ezzel, mondom, bizonyul a hagyomány elevennek és hatással bírónak a közösség lelkében, mely őrzője s letéteményese a hagyománynak.

És most jogosan kérdezhető: miképpen gondolandó el a hagyomány eme *újjáteremtése*, mely nemzedékről nemzedékre szakadatlanul megújul, és sohasem szűnik meg végképpen? Legtisztábban láthatjuk ezt minden élő intézmény fejlődéstörténetén. Ha szerves alkotórésze ez intézmény a mi szellemi és erkölcsi életünknek, úgy nem különödhetik el szellemi erőink összességétől, nem válhatik külön mindama tényezőktől, amelyek együttvéve a mi szellemi és erkölcsi életünket, egyszóval: a mi *műveltségünket* teszik; sőt benső kölcsönhatásban kell velük állania, azokat tevékenyen befolyásolnia kell, míg másrészt hatást kell befogadnia.

És lépünk most a *vallásos* hagyományok területére, alkalmazzuk az előző fejtegetéseket a hagyományok *eme* körére, és próbáljuk ki egyben helytálló voltukat a kultúrvilág *e* fontos birtokán. Azok az emóciók, melyek a vallásos érzést keltik bennünk, és melyek vallási eszmékben és intézményekben formálódnak ki, és már évezredek óta élnek az emberiség lelkében, nem különödnék el a lélek egy távoli sarkában, és nem válnak külön a lélek egyéb tartalmától. Szakszerű pszichológusok kifejthetnék, hogy a lélek életéről való ily képzet kerek abszurdum volna. Nincsen a lélekben külön hely a vallásos érzés kicsendülésére. A vallásos érzés, amint van, modalitás egy oszthatatlan egészen. Ebből következik, hogy ami vallásos hagyományként él lelkünkben - hacsak becsületes alkatrésze szellemünknek, és nem valami parazita növény -, elválaszthatatlanul össze van növe szellemi életünk minden egyéb tartalmával: etikai mivoltunkkal, műveltségünk teljességével, tudományos meggyőződéseinkkel, szociális törekvéseinkkel, esztétikai hajlamainkkal. Bonthatatlan egységben kell állania szellemünk *eme* alkotórészeivel, jelentőséget csak úgy nyer, ha egybehangzó és megegyező velük. Sőt életét éppen e helyzete által nyeri a lelki élet egységében. De ha ez az egység nem jött létre, vagy bénító akadály miatt fel van függesztve, akkor a vallásos hagyományoknak nincs egészséges életük lelkünkben, patológiusan tengődnek, sőt károsan is hathatnak az egészre, melyre akaszkodtak, anélkül, hogy életben részök lenne.

Más szóval: a vallásos hagyományok a lélek életében élnek, az egyes embernél úgy, mint a közösségnél. Nem lehetnek részvétel nélkül ismereteink, tapasztalataink haladó fejlődésében, minden tudományos eredményünk kiépítésében. A kis és nagy közösségek, melyek a hagyomány megőrzői, a vallásos hagyományt minden korszakban szükségképpen szellemi előrehaladásukhoz és a kor kultúreredményeihez mértén fogják feldolgozni. Ezeket a szellem magáévá teszi, és ezek meghatározzák működése irányát. S ezekkel együtt fejlődik a hagyomány; szándéktalanul is át- meg átalakul, hogy az új meggyőzésekkel összhangba kerüljön. Tárnya tehát a szerves fejlődésnek. És e fejlődésben, mely - e fogalom természete szerint - a lényegét nem érinti, nyilvánul elevenisége; s képessége a fejlődésre bizonyítja képességét az életre. A fejlődés hiánya pedig bizonyosság arra, hogy e hagyomány holt és elsorvadt, hogy nem vesz részt a lélek életében, hogy nem szerves alkotórész; bizonyosság arra, hogy nem *él*. Ha megszűnik a fejlődés és a képesség a fejlődésre, az addig élő és ható hagyomány a holtak és az elsorvadtak körébe jut. Pusztán látszólagos szerep jut neki; a pillanat mesterkéltséggel fellobbanásai támogatják, melyek nem felelnek meg lelkünk szilárd és tartós határozottságának, nem otthonosak benne; hanem mintegy idegen és esetleges, aminek nincsen része a lelki élet szerves egységében; a legjobb esetben kedves vendéghez hasonló, aki nem állandó lakója a háznak, de kedvéért felnyitják a parádés szobát, és mindenféle dísszel teleaggatják; vagy pedig „tiszteletre méltó rom” e hagyomány, melyet „történelmi emlékként őriznek”. Vagyis nem egyéb, mint a vallásos hagyomány megőrzése a régiségtár szempontjából.

Jól ismerjük a nemes érzéseket és szentimentális hajlamokat, melyek a holt hagyományt, ha pillanatokra is, az élet látszólagos színével futtatják be. De nem ily valótlan romantikus *színben*, mely néha a *kegyelet* szent nevét bitorolja, él a vallásos tradíció. Hanem él a fejlődésnek önmagával azonos folytonosságában és igaz valóságában. Nem a régiségtárból hozzák elő az élő hagyományt, hol *pro aeterna memoria* bebalzsamozott, szent múmiaként őrzik, hogy az utódok időről időre elzarándokoljanak hozzá. A mi saját lelkünkben él, lelkünk egységében, és fejlődésének során mindig újjászületik, nemzedékről nemzedékre újonnan kifejlik, és a szerves élet folyton megújuló feltételeinek

művelésével az elcsenevészedéstől és elkorhadástól menekül meg. Ily folytonos fejlődés során vált az istenfogalom szent hagyománya az elkorhadt fetisiztikus formákból tisztán szellemi és etikai istengondolattá, így vetette le a kinyilatkoztatás a hagyományos antropomorf burkot, így nyert a vallás minden egyéb hagyománya nemzedékenként a műveltségi tudatnak megfelelő jelentést, ami pedig nem gépiesen jelentkezett, hanem az az erkölcsi ösztön hozta létre, mely az egységet és a belső igazságot követeli. Jól tudjuk - anélkül, hogy mellőznők a nagy befolyást, amit hatalmas etikai egyéniségek, mint például Izrael prófétái, a fejlődésre gyakoroltak -, minő része volt a vallásos hagyomány fejlődésében a gondolkodás haladásának. Az antropomorfizmusokat és az antropopatiákat az uralkodó filozófiai eszmék átvétele irtotta ki végleg az istenfogalomból, és az a tény, hogy a hagyomány önként alkalmazkodott ama bölcsészeti gondolatokhoz. A fejlődés egyetlen mozzanatában sem károsodott meg a hagyomány, sőt megőrizte életerejét; és amíg valódi életet él, sohasem is fog ellene szegülni el-lenséges hatalomként az eredményeknek, amiket legősibb dokumentumaiból a komoly tudományos módszer merít.

Nagy tévedés lenne tehát, ha a hagyomány minden fajtájában a szellemi haladás ellenségét gyanítnók. Természetesen nemritkán helyezik ily ellentétes viszonyba az emberiség intellektuális érdekeivel, és - valljuk be -nem azoknak hibáján kívül, akik a hagyomány zászlaja alatt a tudomány ellen ágaskodnak, és sikertelen harcba szállnak ellene. Pár mondatot idézek példaképp, melyek nemrég egy ismert publicistánál tűntek fel nékem, és melyek jellemzik azt a gyanúval telt hangulatot, melybe a modern tudat jut, ha a hagyomány szót hallja. „A történet egyre azt tanítja, hogy minden haladásnak legnagyobb ellensége rejlik benne (a hagyományban). Mert az új mindig szakítást tételez fel a régivel, és nem képzelhető haladás régi nézetek feláldozása nélkül, még ha oly tények felfedezéséről van is szó, melyek, a látszat szerint legalább, semmi egyenes vonatkozásban nem állnak az eddig ismertekkel.”

Szívesen meghajolunk ez ítélet előtt, már amennyiben a holt hagyományra vonatkoznék. Ez természetesen könnyen ellenkezésbe kerülhet fejlődő ismereteink előre törekvő erőivel. Az élő hagyomány ellenben sohasem fogja a haladás meggátlásának ezt a végzetes és ártó tisztjét átvenni. Természeténél fogva inkább termékeny etikai elemévé lesz intellektuális fejlődésünknek; minden ellenkezés bénítólag hatna életére, és hanyatlásnak és bomlásnak tenné ki. Amíg a hagyomány él, szükségképp belül áll a valóságban; mert csak a valóságban élhet, nem pedig a csalárd látszatban.

Szemponthoz nyertünk tehát ezzel, amelyből megérthetővé válik egyrészt a vallásos hagyományban való élés mivolta, másrészt a hagyomány helye a műveltségi tudaton belül. A tudományos műveltség eredménye, mely egyaránt tartozik az alkotó tudósra, mint a csupán befogadó laikusra, nem jut a vallásos hagyománnyal ellenkezésbe, melyet esetleg a *teológiának* kellene kiegyenlítenie. Semmi esetre! Sőt inkább felébred a tudat az ő szoros, ellentmondás nélküli egybetartozásukról, melynek elemzése a vallásfilozófia feladata - ápolása pedig célja és feladata a családi és iskolai vallásos nevelésnek, különösen pedig a családinak, mert a család körében tenyészik legközvetlenebbül minden hagyomány; a család a leghivatottabb hordozója az ősök hagyományának; belőle sugárzik aztán tágabb közösségekre, melyekben gyűjtőpontok alakulnak a közös hagyományok számára. A *vallásos közösség* a közös hagyományokban egyesülő családoknak összessége.

Így jut az *élő* hagyomány fogalma a családi és gyülekezeti vallásos élet középpontjába; az élőé, de nem a holté. E felfogás egyúttal elhárítja és kizárja a merev dogmatizmus elviselhetetlen bilincseit; helyében az élő hagyományt ápoljuk - műveltségi tudatunkkal való kapcsolatában; mint lényegében változatlan, de lelkünk növekvő gazdagságával gyarapodót. Új lelki szerzeményeink egyike sem lesz hatás nélkül a vallásos hagyomány értelmében való gondolkodásnak és életnek szerves és harmonikus kifejlődésére.

S ezzel egyúttal meg van adva az élő hagyománynak egyik fontos attribútuma. Mert amint nem állandósít az élő hagyomány elsorvadt és a jelenkor tudatában tarthatatlan alakulatokat, és amint visszautasítja azt, hogy abszolút értéket tulajdonítson oly elméleti és gyakorlati normáknak, melyek csupán relatív értékűek, úgy a saját megnyilvánulási mozzanatainak uniformizálását sem tűrheti el. Az egyházi közösség elvont fogalom, való élete a *vallásos egyénnek* van benne és a családnak, melyet a nevelő individualizmus szelleme hat át. Minden egyén lelke újonnan teremti és újonnan alakítja ki a hagyományt, és ezt az újáteremtést és kialakítást eleve meghatározza az egyénnek egész szellemi élete és az a körülmény, hogy miképp tükrözi ezt családja nevelésében. Az pedig, hogy az egyén vallási

tudatának autonómiája érvényesülni tud ama irányzat mellett, mely a vallás tényeit látszólag időszerűen rendez el ugyan, holott alapjában ugyancsak a hagyomány megcsontosodására és elmerevedésére céloz - mindez logikus és szükséges következése annak, amit az eleven hagyomány hatásával megismertünk. Mindenesetreszemtanúi leszünk ezáltal ezerszínű, tarka változatnak azon a téren, melyet helytelenül az örök, változatlan rendelkezések körülhatárolt helyének szoktak tartani. De abban az egyéni különféleségben lüktet épp minden élet s így az eleven, az egyénekből egyre megújuló hagyomány is.

Midőn az eddigiekben a vallásos tények szemléletének két módozatát állítottuk egymással szemközt, a *dogmatizmust* és a *tradicionalizmust*, általános erkölcsi tekintetekből sem lesz nehéz az előnyt az utóbbinak juttatni.

A dogmatizmus igényt tart arra, hogy az igazság kétségbevonhatatlanul birtokában van; természeténél fogva eleve kizár minden dogmatikai megállapítást, mely más körben ugyanez igénnyel keletkezett és él, és mely az *ő* formuláival ellentétben van. A *plusz* dogma a *minusz* dogmának elkeseredett ellensége. Tűzzel, karddal, tintával harcolnak egymás ellen. A tolerancia, mely e vallási módon belül is lehetséges, külső hatalmak által kisajtolt éskikényszerített engedményhez hasonlatos; nehéz áldozat, melyet a dogmatizmus a társadalmi együttélés szükségének hoz, vagy gyengeségének önbevállása.

A tradicionalisztikus felfogás nem tart igényt a kizárólagosságra. Semmi sem idegenebb neki e mondásnál: egyedül nálam van az üdv! Nem ítél paradicsomról és pokolról. Mit mond tulajdonképpen? Ezt mondja: Gondolatokat és intézményeket örököltem régi nemzedékektől, melyekkel erkölcsi folytonosságban állok, ezek a gondolatok és intézmények boldogították őseim belső életét, ezek voltak kifejezőeszközei az ő évezredek megszentelte erkölcsi nemességüknek és életük eszményi törekvéseinek. Ami az ő életükben, személyes vonatkozásaikban és családi kapcsolatukban isteni volt, ezeknek a gondolatoknak és intézményeknek formájában nyilvánult meg. E gondolatok pedig megtették útjukat a történeten át, fejlődésükben azt az intellektuális színezetet öltötték, melyet a szellem haladó törekvése kölcsönzött nekik, és e törekvéssel sohasem juthatnak összeütközésbe. Ama gondolati és intézményi hagyományok - vallásos gondolatokként és vallásos intézményekként hatnak lelkünkben. Idealizmusunknak ezek kölcsönzik a történeti folytonosság erkölcsi avatottságát és szilárdságát. Ezzel a ténnyel pedig csupán egy szubjektív értékítéletet nyilatkoztatnak, tolatkodás és önhittség és más hagyománykörök határainak megsértése nélkül. Nem tanítunk, nem dogmatizálunk, nem polemizálunk. A vallásos életben nem erre a kérdésre felelünk: mi igaz a filozófiában, matematikában, természettudományokban, geológiában és az ókor tudományában? hanem e kérdésre adunk feleletet: mely gondolatok és intézmények nemesítették meg őseinknek, történelmi elődeinknek életét, minő gondolatok emelték lelkük békéjét, acélozták meg őket a sors csapásaival szemben, és hozták őket az Istenséghez közelebb? - és pedig azért, hogy a mi életünkben is érvényesítsük azokat, szemlélhetővé tegyük családunkban, és hogy a következő nemzedékre is hagyományozhassuk a nevelés útján. Ezzel belső életet élünk. És amit hagyományaink értékéről hiszünk, életünk idealizálása, erkölcsössé tétele és boldogítása tekintetében, ugyanezt más körök hagyományairól is elismerjük. Minden vallásforma: hagyományok kifejeződése. Eme felfogás a türelmet, a toleranciát hordja csírájában; fogalmilag egybe van kötve véle; nemmint kivívott engedmény. S ezen a fokon a türelmetlenség, idegen hagyományok lenézése vagy üldözése nemcsak erkölcsi eltévelyedés, hanem egyben logikai képtelenségszámba megy.

És ha most azt kérdezzük: minő helyzetben van a ránk hagyományozott vallás az imént jelzett vallásfelfogás követelményeihez? - helyzetét kedvezőnek mondhatjuk. Gazdag hagyományaink több évezredek múltjukban a fejlődésre való képességüknek, tehát a cselekvő életre való hivatásuknak tanújelét adták, annak az irányuknak, hogy minden idő és minden hely feltételeinek meg tudnak felelni, képességüknek arra, hogy a szellemi műveltség haladásával lépést tudnak tartani. Függetlenek lévén helyi és időbeli korlátától, nincsenek kizárólagosan egy meghatározott történeti korszakkal egybekötve, és nem tapadnak meghatározott kultúrformához, melynek letűnése bomlásukat eredményezné. Ha ellenben a fejlődéstől elfordulnának, s a jelenkor vallásos élete nem lenne már *hagyományozó tag* a tradíciófejlődés végtelen láncában, abban a veszélyben forognának, hogy valótlanossággá merevülnek, és hogy vajmi fantazmagória fokára süllyednének, melynek a vallásos lélekben semmi valósága nincs.

És hogy a zsidó vallásnak az imént kifejtett eszmékhez viszonyítva kedvező a helyzete, bizonyítja az a tény is, hogy kezdettől fogva idegenkedett minden dogmatizmustól. Ezt a mondatot teljes vallástörténeti meggyőződéssel ejtem ki, mert nagyon jól tudom, mily élénken folyt annak idején a vita arról, hogy vannak-e a zsidóságnak dogmái vagy nincsenek - ami alapjában felette meddő kérdés. A

negatív tétel vitatói Mendelssohn Mózesre hivatkoztak, aki a *Jerusalem* egyik híres helyén tagadja zsidó dogmák létezését.

De akadtak mindig olyanok is, akik védelmezték a dogmaszerűséget, mint a zsidó vallás szabályozóját. Ők azonban tételük védelmére csak irodalomtörténeti bizonyítékokat sorakoztathattak fel. Csak az bizonyult be vitathatatlanul, hogy a zsidó vallásirodalom egész sor írást mutat fel, melyekben gondolkodóink - filozófiai műveltségük közreműködő hatása alatt - megkísérelték, hogy a zsidóság tanító tartalmát teljesen szubjektív alapon megállapítsák, míg más gondolkodók más módszerek alapján az előbbieket cáfolására vállalkoztak. Ily formulázásokat leginkább a védelem igényei mozdítottak elő, kevésbé annak a szükségnek érzete, hogy a hitvallás elméleti kérdéseit változhatatlan tételekkel szabályozzák. Voltak tehát dogmatikai kísérletek az irodalomban, de nem voltak végleges egyházi megállapítások egyik vagy másik formula számára. A zsidóság mindig *élő hagyományoknak* volt foglalatja, nem pedig *dogmák rendszerének*.

A fődolog mindig ez volt: belül állni az örökölt hagyományokon és eszméken, melyeket megjeleníteni a zsidóságnak történeti küldetése.

És ne feledjük el ez elmélkedés során, hogy épp az a vallásos gondolkodónk, kiben a zsidó szellem oly nemes irányban jutott kifejezésre, Júda Halévi, a költő és gondolkodó, klasszikus útmutatónk lehet a száraz dogmatikus skolasztika mellőzésében és abban, hogy a dogmatizmust a friss, életerős tradícióra való hivatkozással pótoljuk, melyben minden igaz vallásosság él és hat. Az ő gondolatai visszhangját érezzük Mendelssohn Mózesben, kinek ifjúkori tanítója épp Júda Halévi *Kuzarijához* szerzett mélyreható kommentárt.

Minthogy tehát a vallásban való élet a hagyomány fejlődésének tudatától nem választható el, a művelt hívőre egy fontos követelmény háramlik, melynek megszívlelését éppen a mi szempontunkból kell tekintetbe vennie.

Történeti állásponton foglalunk helyet. Vallásos tudatunkat elméleti vonatkozásban történeti megfontolások, gyakorlati vonatkozásban pedig fejlődéstörténeti folyamatok együttesen állapítják meg. Nekünk *tradicionalistáknak* tehát még inkább szívünkön kell hordanunk a mi ókorunk tudományos kutatását, mint a *dogmatikusoknak*. Mert a tradicionalisztikus tudatra való nevelődés el nem választható az arra való neveléstől, hogy az ókort történeti jelentőségében, fontosságában és szentségében megbecsülje. Az ókornak a zavaros rajongás és homályos romantika színvonala fölé emelkedő megbecsülését nem a múltba visszatekintő sóhajtó érzelgősséggel, hanem igazságot kereső komoly iparkodással szerezzük meg. Csak ez fogja megerősíteni becsülésünket és szeretetünket a mi hagyományainknak a mártírok vérével jelzett fejlődési útja iránt. Elsősorban itt van a szent nyelv, melyen hagyományaink legősibb okmányai íratlak; azután itt van az irodalom, mely ez okmányokat magukat őrzi, és melynek minden betűje rezignációt és erkölcsi áldozatkésztséget lehel - e legősibb emlékjelei hagyományainknak és azok magyarázatának, amint azokat eleink elmúlt évszázadokban koruknak megfelelően alakították. E nyelvbe és az irodalomba való szeretetteljes elmélyedés nem hiányozhatik azoknak a nevelési rendszeréből, kiknek vallásos tudata nem merev mozdulatlanságban merül ki, hanem történeti megismerés eredménye, és abban nyilvánul, hogy a szüntelen folyamatban lévő és cselekvő életben nyilatkozó hagyományokat ápolja. Vajha éppen a művelt zsidóság ne engedné ezt a hagyományt az eleven fejlődés áramából eltűnni.